

**N.A.BASKAKOV – QARAQALPAQ TILI DIALEKTLIK LEKSIKOGRAFIYASÍNÍN
TIYKARÍN SALÍWSHÍ**

Shinnazarova Saodat Jubatkhonovna – *filologiya ilimleriniń kadidatı, docent*

saodatsynnazarova@gmail.com

Kaypnazarova Miyrixan Kalmuratovna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

Kutlmuratov Ilxamjan Kojabaevich – *erkin izleniwshi*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

**Н.А.БАСКАКОВ - ОСНОВАТЕЛЬ ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ
КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА**

Шынназарова Саодат Жубатхановна – *кандидат филологических наук, доцент*

Кайпназарова Мийрихан Калмуратовна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*

Кутлымуратов Ильхамжон Кожабиевич – *самостоятельный соискатель*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

N.A.BASKAKOV - FOUNDER OF DIALECTICAL LEXICOGRAPHY OF THE KARAKALPAK LANGUAGE

Shinnazarova Saodat Zhubatkhonovna – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*

Kaypnazarova Miyrixan Kalmuratovna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*

Kutlmuratov Ilxamjan Kojabaevich – *independent researcher*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq tili, dialektologiya, leksikografiya, dialektal so'zlar, leksika tamoyillari, hududiy xususiyatlar, tarixiy-lingvistik tadqiqotlar.

Rezyume. Maqolada N.A.Baskakovning "Qoraqalpoq tili" (I jild) ilmiy asarida dialektal so'zlarning berilish tamoyillari va leksikografik tamoyillari tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida ishning tuzilishi, materiallarni to'plash va tizimlashtirish usullari, shuningdek, dialektal leksemlarning talqin xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Muallifning qoraqalpoq dialektologiyasi va leksikografiyasi rivojiga qo'shgan hissasi atroflicha tavsiflanadi, ishning ilmiy ahamiyati va amaliy qimmatı aniqlanadi.

Ключевые слова: каракалпакский язык, диалектология, лексикография, диалектные слова, принципы лексики, региональные особенности, историко-лингвистические исследования.

Резюме. В статье анализируются принципы представления диалектных слов и лексикографические принципы в научной работе Н.А.Баскакова «Каракалпакский язык» (Том I). В ходе исследования рассматриваются структура работы, методы сбора и систематизации материалов, а также интерпретационные особенности диалектных лексем. Вклад автора в развитие каракалпакской диалектологии и лексикографии всесторонне описывается, определяется научная значимость и практическая ценность работы.

Key words: Karakalpak language, dialectology, lexicography, dialectal words, principles of vocabulary, regional features, historical and linguistic research.

Summary. The article analyzes the principles of presenting dialectal words and lexicographical principles in the scientific work of N.A.Baskakov "Karakalpak Language" (Volume I). The research examines the structure of the work, the methods of collecting and systematizing materials, and the interpretational features of dialectal lexemes. The author's contribution to the development of Karakalpak dialectology and lexicography is comprehensively described, and the scientific significance and practical value of the work are determined.

Kirisiw. Qaraqalpaq tili dialektologiyalıq sózliginiń tiykarǵı deregi retinde materiyyalar ilimiy dereklerde dialektologiyalıq enciklopediyalardan, qaraqalpaq tiliniń jergilikli ózgesheliklerine arnalǵan bólimleri respublikalıq hám jergilikli baspasóz benen ádebiy shıǵarmalarda, xalıq awızeki ádebiyatında ushırasatuǵın jergilikli til ózgeshelikleri esapqa alınıwı kerek ekenligi soz etildi.

N.A.Baskakovtıń «Qaraqalpaq tili» (I tom) miynetinde dialektlik sózlerdiń beriliw principleri boyınsha tómenderilerdi atap ótiwge boladı.

Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasın tillik tallap qaraǵanımda, búgingi kúnge shekem bir qatar miynetlerdiń júzege kelgenligin kóremiz. Qaraqalpaq dialektlik sózligi haqqında professor O.Dospanov: «Tilimizdiń leksikologiyası menen leksikografiyasınıń áhmiyetli máseleleri bir qansha maqalalarda, sonday-aq izertlew jumıslarında da belgili dárejede sóz etiledi. Qanday da atalǵan sózliklerdi dúziw principlerin keń kólemde sóz etiletuǵın, ilimiy-ámeliy bahalıǵı boyınsha olarǵa óz tásirin tiygizetuǵını ele de bolsa az. Sonlıqtan, qaraqalpaq ádebiy leksikologiyası menen leksikografiyası tarawındaǵı erisken tabıslar regional leksikologiya hám leksikografiyada jetiskenlikler menen teń dep qarawǵa bolmaydı» dep pikir bildiredi [1].

Haqıyqatında da, dialektlik sózlikler basqalarınan pútkilley parıqlanadı. Atap aytqanda, dialektlik sózlikte de, orfografiyalıq hám túsindirme sózlikte de, dubletlerdi hár qıylı variantlarda beriw dáwirinde olardıń tek ǵana túrli belgiler qoymay, ol puxta túrde anıqlaw hám sózlerdiń shegaraların ayıra biliw, kóp mánili dialektlik sózdiń ádebiy tildegi jubaylasın tabıw isi talap etiledi.

Albette, tilimizdiń tariyxı hám ádebiy til leksikası bunnan bılay da bayıtıwda dialektologiyalıq sózlikler ózleriniń paydasın tiygizetuǵını bizge málim. Ásirese, keń kólemdegi qaraqalpaq leksikografiyasınıń ayrıqsha tabıslarınan biri akademiyalıq tiptegi sózlik túsindirme sózlik, ol Ózbekstan Ilimler Akademiyası, Qaraqalpaqstan bólimi Til hám ádebiyat institutındaǵı sózlikler hám Terminologiya bóliminiń Ilimiy xızmetkerleri orınlap, baspadan shıǵarılǵan tórt tomliq, soń 2023-jılı shıqqan jeti tomliq túsindirme sózlikti yaǵmıy ádebiy til normaların dialektologiyalıq sózliklerde tolıqtırıw oǵada áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı.

Buǵan qosımsha dialektologiyalıq sózlikte xalıqtıń sóylew tiliniń leksikalıq tárepinen qaraǵanda qanday ózgesheliklerge iye ekenligin kórsetip, olardıń óz ara qatnasın ashıp beriw ushın da zárúrli.

Qaraqalpaq tilindegi dialektler hám sóylesimler ádebiy tilge qaraǵanda leksikalıq, fonetika-morfologiyalıq ózgesheliklerine iye. Soǵan qaramastan, olardıń leksikalıq mánileri ádebiy tilge salıstırǵanda joqardaǵı belgi boyınsha fonetika hám morfologiyalıq ózgeshelikleri kózge taslanadı.

Dialektologiyalıq sózlikte til tariyxınıń ayırım máseleleri, sonday-aq túrkiy tilleri salıstırmalı tariyxıy baǵdarda úyreniwdi erte dáwirlerdegi esteliklerdiń tilindegi dialektlik ózgesheliklerdi anıqlawda da óz ornına iye.

Tiykargı bólim. N.A.Baskakov – belgili dialektolog. Onıń qaraqalpaq til biliminiń derlik barlıq tarawları boyınsha miynetlerin kóriwige boladı. Onıń dialektlik leksikografiya tarawındaǵı kólemlı miynetlerinen biri – bul 1951-jılı Moskva hám Leningrad qalalarından baspadan shıqqan «Qaraqalpaq tili. Dialektologiya boyınsha materiallar» miyneti úlken dıqqatqa iye. Ol jámi kólemi boyınsha 405 betten ibarat, miynet qurılısı boyınsha úlken úsh bólimnen turadı.

1. Tekstler, 2. Sózlik, 3. Qosımshalar.

Tekstler bólimi 15-307-betlerdi óz ishine qamtıydı hám Qaraqalpaqstandaǵı 1951-jıllardaǵı siyasiy-socialıq aymaqlar esaplangan tómendegi materiallar jıynalǵan rayonlar hám ondaǵı informatorlar tómendegishe izbeizlikte berilgen.

1. Taxtakópır rayonu, 2. Qaraózek rayonu, 3. Moynaq yamasa Primorskiy rayon, 4. Shımbay rayonu, 5. Kegeyli yamasa Kuybishev rayonu, 6. Qonırat yamasa Shomanay rayonu, 7. Xojeli rayonu, 8. Qıpshaq yamasa Shabbaz rayonu, 9. Tórtkúl rayonu, 10. Tamdı rayonu [2:405].

Al, *sózlik* 315-betten 399-betke shekemgi aralıqtı óz ishine aladı. Sózlikte tiykarınan, qaraqalpaqlardıń awızeki sóylew tilinde qollanılatuǵın sózler berilip, olardıń russha reestri berilip, soń qaraqalpaq tilindegi awdarması hám mánileri jazılǵan.

Kitaptıń sońındaǵı berilgen *qosımshalarǵa* qaraqalpaqtıń er adamlarına hám hayal-qızlarına qoyılatuǵın adam isimleri berilip, bul antroponimlik sózlerden keyin dialektlik materiallar jazıp alınǵan informatorlardıń dizimi berilgen.

N.A.Baskakov tárepinen dúzilgen dialektlik sózliktiń deregi bul – onıń Arqa-shıǵıs hám Qubla-batıs dialektleri boyınsha 1926-1945- jıllar aralıǵında jıynalǵan materiallar tiykarında respublikada qaraqalpaqlar jasaytuǵın jerlerdegi awızeki sóylew tiliniń jergilikli ózgesheliklerine tán mısallar usınıp, olardıń mánileri qońsılás túrkiy tilleri, sonday-aq eski túrkiy jazıwlar, esteliklerine tiyisli derekler menen salıstırǵan.

Bul dialektlik sózliktiń qurılısı boyınsha: dáslep jergilikli ózgeshelikke iye sóz beriledi de, sońınan onıń russha túsiniǵi usınıladı. Dialektlik mısallar retine qaray tuwısqan túrkiy tiline, sonday-aq, ertedegi jazba esteliklerge de salıstırıladı. Ayırım waqıtlarda dialektlik sózdiń qaysı tilden ózlestirilgeni (arab yamasa parsı) taǵı basqa tárepleri qısqaşa túrde berilgen. N.A.Baskakovtıń bul miynetinde ayırım sózlerge imla keltirilmegen yamasa túsiniq berilmegen sózlerinde ushıratpaymız.

Bul dialektlik sózlerdiń kópshiligi arqa-shıǵıs dialektine tán. Bul sózlik haqqında óz pikir, kóz-qarasların bildiriw

barısında professor O.Dospanov tómendegilerdi málim etedi:

«Izertlewden alınǵan mınaday mısallardı keltiriw múmkin. Eger de geypara rayonlarda Taxtakópır (burınǵı Qaraózek), Shımbay, Kegeyli (burınǵı Kuybishev rayonu) taǵı basqa da mákanlarda jasawshı qaraqalpaqlardıń sóylew tiliniń jergilikli ózgeshelikleri boyınsha avtor tolıǵıraq maǵlıwmat jıynasa, ol Xojeli rayonında eki, Qıpshaq hám Shabbaz (házirgi Beruniy) hám Ámiwdárya (burınǵı Qıpshaq) rayonlarından bir, Tórtkúl rayonınan – 1 qaraqalpaq maǵlıwmat beriwshi menen sóyleskenligi bunıń dálili bola aladı. Sózlikte Buxara wálayatı Tamdı rayonında jasawshı qaraqalpaqlardıń jergilikli til ózgeshelikleri tek ǵana úsh maǵlıwmat beriwshiden aspaǵan materiallardan ibarat» [3, 5].

Professor N.A.Baskakovtıń atalǵan jumısı qaraqalpaq tiliniń úlken dialektologiyalıq sózligine materiallar jıynaw, onı dúziwdiń principlerin belgilew, burınnan sońǵı jıynalǵan sóylew tiliniń bay dereklerin esapqa alıp, kózden ótkeriw kerek.

Bul miynet shın mánisinde túrkiy tillerde endi, keleshekte dúziliwi kerek bolǵan dialektlik sózlikler ushın da tiykargı derek wazıypasın atqara alatuǵın miynet boladı dep esaplaymız.

Bul sózlikte jazıp alınǵan dialektologiyalıq jazıwındaǵı tekstler quramındaǵı ertekler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, xalıq qosıqları taǵı basqaların ushıratamız.

N.A.Baskakov tárepinen usınılǵan dialektlik materiallar tiykarında dúzilgen sózlikten tómendegi sıyaqlı mısallardı keltiriw múmkin: eki-seyat; ekev – oba, dvoe; ekilik – dvoika; ekinshi – vtoroy; ikindji, ekindji – ekinshi; elgek – ay; ele – I soyuz a, yeshyo, a tolko: misalı ele nesin kóripseń, tamashanıń kelinshek. Elemish – uzor, resunok; elestir – mirit, pomirit; elli – pyatdesyat; eltir – marlushka; elshilik – posolstvo; em – I lekarstvo; em – II chaynica, men yem barayın; em – III sosat, est,koalicya; enbek – trud; eregis – ssora; erik – abrikos; erke – baloven, izbalovanniy [4:343].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, usı joqarıda atap ótilgen mısallardan kórgenimizdey ayırım itibarǵa alınǵan mısallardıń túrli mánisinde, awıspalı mánisinde, tariyxıy yamasa gónergen mánige iye ekenligi hám bir qatar mısallar arqalı beriliw jaǵdayları da ushırasadı.

N.A.Baskakovtıń bul sózligi haqqında bildirgen pikirlerde O.Dospanov tómendegilerdi málim etip bildiredi: «N.A.Baskakov ayırım aymaqlardan birinshi informator ekinshi yamasa úshinshi informator menen sheklengen.

Ayırım kemshiliklerge qaramastan miynet qaraqalpaq dialektologiyasında, ásirrese tilimizdegi dialektologiyalıq sózlik dúziw ishinde óziniń belgili ornına iye dep esaplaymız.

N.A.Baskakovtıń atalǵan jumısı qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligine materiallar jıynaw, onı dúziwdiń principlerin belgilew, burınnan sońǵı jıynalǵan bay awızeki sóylew tiliniń faktlerin esapqa alıp, sózden ótkeriwde eń kerekli izertlew bolıp tabıladı» [5:148].

Demek, bul tárepinen qaraǵanıımızda, N.A.Baskakov qaraqalpaq tili dialektologiyasında dialektlik leksikografiyasınıń tiykarın salıwshı hám onı dúziw tájiriyesin kórsetken ilimpaz dep bahalawǵa boladı.

Ádebiyatlar

1. Nasirov D.S., Dospanov O. Qaraqalpaq dialektologiyası. – Nókis: «Bilim», 1995
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I том. – Москва-Ленинград: «Наука», 1951.
3. Dospanov O. Qaraqalpaq aymaqlıq leksikografiyası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2008.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. (материалы по диалектологии) Том-I. – М. –Л.: «Наука», 1951.
5. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиясы. – Нөкіс: «Билим», 1995.